

rel ve askerî şartlar açısından ele alınmış, özellikle sivil ve askerî yönetim, vergilen-dirme, ticaret, endüstri, vakıflar ve belediye hizmetleriyle müslüman ve azınlıklara ait kutsal yerler üzerinde durulmuştur. 5. *Revival of Islam in Modern Turkey* (Kudüs 1968). Heyd'in ölümünden hemen önce, kendi gözlemlerine dayanarak Menderes hükümetiyle birlikte Türkiye'de İslâmî uyanışı ele aldığı ve dinin giderek artan öneminin tahlilini yaptığı yirmi yedi sayfalık küçük bir kitap. 6. *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford 1973). Hayatının son yıllarında Osmanlı Devleti'nde İslâm hukukunun uygulanışı konusunda ilgilenen müellifin kaleme aldığı bu eser V. L. Ménage tarafından yayımlanmıştır. Fâtiha Sultan Mehmed, II. Bayezid, Kanûnî Sultan Süleyman dönemlerinde ve XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinde tatbik edilen ceza hukukuyla ilgili olan eserde ceza uygulamalarının yanı sıra hukuk sistemi, mahkemeler, davalar ve kanunlar ayrıntılı bir şekilde incelenir. Osmanlı hukuk ve adalet sistemi üzerine yeni bir yaklaşım sergileyen kitabın sonuna bir hukuk terimleri sözlüğü eklenmiştir.

Heyd, dokuz ayrı yazarın çalışmasından oluşan *Studies in Islamic History and Civilization* (Kudüs 1961) adlı eserin editörlüğünü de yapmıştır. Bu kitapta yer alan yazılar arasında onun "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmut II" (s. 63-96) başlığını taşıyan makalesi önemlidir. Bu yazısında, o dönemdeki modernleşme teşebbüslerini ve ulemâ ile halk kesiminin Batılılaşma'ya karşı tavrını irdeler. Mahmut Makal'ın *Bizim Köy*'ünü de *Ha-Kêfâr şellanû* adıyla İbrânice'ye çeviren Heyd (Tel Aviv 1951), böylece İsrail'de ve dünyanın başka yerlerinde İbrânice okuyan insanlara o zamanın Türkiye'sindeki kırsal hayatla ilgili bir eseri tanıma fırsatı vermiş oldu.

Heyd birçok makale ve ansiklopedi maddesi yazdı. En önemlileri aşağıdakiler olmak üzere İngilizce ve İbrânice yayımlanan makaleleri üç gruba ayrılabilir. 1. Modern Türkiye'de İslâm ve kültür: "Islam in Modern Turkey" (*JRCAS*, sy. 34 [Temmuz-Ekim 1947], s. 299-308); "Cultural Problems of Modern Turkey" (*New Outlook*, III/8 [Tel Aviv, Temmuz-Ağustos 1960], s. 13-23). 2. Osmanlı hukuk sistemi: "Kanun and Şari'a in Old Ottoman Criminal Justice" (*Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, III/1 [Kudüs 1967], s. 1-18);

"Some Aspects of the Ottoman Fetvâ" (*BSOAS*, XXXII/1 [1969], s. 35-56). 3. Osmanlı Devleti'nde yahudiler: "The Jewish Communities in Istanbul in the Seventeenth Century" (*Oriens*, VI [1953], s. 299-314); "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman the Magnificent" (*Oriens*, XVI [1963], s. 152-170; eserlerinin tam listesi için bk. Layish, *BSMES*, IX/1, s. 51-54).

BİBLİYOGRAFYA :

Gabriel Baer, "In Memory of Uriel Heyd" (U. Heyd, *Revival of Islam in Modern Turkey*, Jerusalem 1968 içinde), s. 5-6; *The Times*, London 20 May 1968; *Ha-Aretz*, Tel Aviv 13 June 1968; "The Works of the Professor Uriel Heyd", *AAS*, V (1969), s. 203-207; Halil İnalçık, "Prof. Dr. Uriel Heyd", *TTK Belleten*, XXXIII/129 (1969), s. 115-116; A. Layish, "Uriel Heyd's Contribution to the Study of the Legal, Religious, Cultural and Political History of the Ottoman Empire and Modern Turkey", *BSMES*, IX/1 (1982), s. 35-54; N. Itzkowitz, "Heyd, Uriel", *EJd.*, VIII, 448.

JACOB M. LANDAU

HEY'ET İLMİ

(bk. İLM-i FELEK).

HEY'ET-i TEMSİLİYYE

(هيئة تمثيلية)

Erzurum Kongresi'nde kurulan Şarkî Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'yle Sivas Kongresi'nde kurulan Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yürütme kurullarına verilen ad (bk. MİLLÎ MÜCADELE).

HEYKEL

(bk. RESİM).

HEYKEL, Muhammed Hüseyin

(محمد حسين هيكل)

(1888-1956)

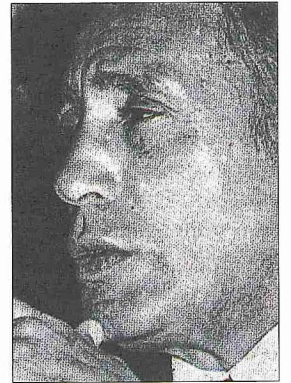
Mısırlı gazeteci, siyasetçi ve düşünür.

20 Ağustos 1888'de Dekahlîye iline bağlı Kefr Gannâm köyünde doğdu. Babası eşraftan Hüseyin Efendi Sâlim Heykel'dir. Aynı yerdeki sıbyan mektebinde Kur'an-ı Kerim'in bir kısmını ezberledikten sonra Kahire'de ilk ve orta öğrenimini bitirerek hukuk fakültesine girdi. Üniversite yıllarında (1905-1909) *el-Ceride* ga-

zetesini çıkarmakta olan Ahmed Lutfi es-Seyyid'in grubuna katıldı ve burada onun vasiyetiyle çok çeşitli çevrelerle ilişki kurma imkânı buldu; yine onun tavsiyesiyle Thomas Carlyle, John Stuart Mill ve Herbert Spencer gibi Batılı yazarların eserlerini tanıdı. Fakülteden mezun olunca Fransa'ya giderek Sorbonne Üniversitesi'nde Mısır'ın kamu borçları konusunda doktora yaptı (1912). Aynı yılın sonlarında Mansûre şehrinde avukatlığa ve *el-Ceride*'de politik yazılar yazmaya başladı. Kadın hürriyeti hakkında kaleme aldığı ilk makalesinde Kâsım Emîn'in fikirlerinden etkilendiği görülmektedir.

Muhammed Heykel, I. Dünya Savaşı yıllarında İngilizler'in uyguladığı baskı rejimi sonucu *el-Ceride*'nin kapanması üzerine Mustafa Abdürrâzık, Tâhâ Hüseyin, Mansûr Fehmî ve Abdülhamîd Hamdî ile birlikte *es-Süfûr* adlı edebî-içtimâî haftalık bir dergi çıkarmaya başladı (Mayıs 1915). Dergide sansür uygulanmasına rağmen az da olsa siyasi konulara temas eden Heykel, aynı zamanda *el-Muktefat* dergisinde daha çok kaderiyye ve cebriyye konularını işleyen yazılar yazdı. 1917 yılında Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde ders vermeye başlayarak eğitim ve öğretim faaliyetlerinin içerisinde yer aldı. Nisan 1922'de Hüseyin Rüşdî Paşa başkanlığındaki anayasa komitesinin hukuk komisyonuna seçildi. Ekim ayında Adlî Yeken tarafından kurulan Hizbû'l-ah-rârî'd-düstüriyyin adlı partiye katıldı ve partinin ileri gelenleri arasında yer aldı. Aynı zamanda partinin yayın organı olan *es-Siyâse* gazetesinin başredaktörlüğünü üstlendi ve gazeteyi kısa sürede Mısır'ın ve Ortadoğu'nun en önemli yayın organlarından biri haline getirdi. Ayrıca Eylül 1926'dan itibaren haftalık *es-Siyâsetü'l-üsbû'îyye* adı altında kültürel ve ilmi nitelikli bir ek yayımladı.

1920'li yılların sonlarında partide meydana gelen iç çekişmeler sebebiyle duru-

Muhammed Hüseyin Heykel

mu zayıflayan Heykel'in politik kariyeri uzun süre duraksama gösterdi. 1936'da hacdan döndükten sonra seçimlerde Hizbül'ahrârî'd-düstûriyyîn'den aday olarak senatoya girmeyi başardı. 1937 yılında da Başbakan Muhammed Mahmûd istemediği halde onu arkasındaki destek dolayısıyla Maarif bakanlığına getirdi. 1939'da hükümetin Kral Fârûk'un baskısıyla çekilmesinden sonra kurulan Hasan Sabrî ve Hüseyin Sırrî hükümetlerinde de yine Maarif bakanlığı görevini üstlenen Heykel, senatörlük süresinin 1941 yılında sona ermesi üzerine başbakan tarafından iki seçim dönemi için senatör tayin edildi. Kral Fârûk, 1942'de Vefd Partisi başkanı Nehhâs Paşa'yı başbakan tayin etmek zorunda kaldı. Vefd hükümeti ilk iş olarak parlamentoyu kapatıp yeni seçim tarihini belirleyince Sırrî Paşa'nın tayin ettiği senatörler de yetkisiz sayıldı; ancak sarayla arası iyi olan Heykel bu defa da kraliyet divanı tarafından senatör tayin edildi (*Müzekkirât*, II, 216-217). Heykel, Ocak 1943'te Hizbül'ahrârî'd-düstûriyyîn'in başkanlığına seçildi. 1944 sonbaharında İngiliz baskısının biraz hafiflemesi üzerine Kral Fârûk'un Vefd hükümetini görevden almasından sonra kurulan Ahmed Mâhir hükümetinde Maarif ve Sosyal İşler bakanlığına getirildi. 18 Ocak 1945'te yapılan seçimler sonunda da senato başkanlığına seçildi. Onun, 1946 yılının sonbaharında Mısır temsilcisi olarak Birleşmiş Milletler'in genel toplantısında yaptığı konuşmalardan bu teşkilâta bir dünya hükümeti işlevi yüklemeye çalıştığı görülür (Johansen, s. 221 vd.). 1947'de İsrail Devleti'nin kuruluşunu engelleme amacıyla Mısır delegasyonunun başında New York'a gönderildi. 1948-1952 yılları arasında da ülkesini Milletlerarası Parlamento Konferansı'nda temsil etti.

Ocak 1950'de yapılan seçimleri Vefd Partisi'nin ezici bir çoğunlukla kazanması üzerine Heykel'in hükümetteki görevi sona erdi; 17 Haziran 1950'de de senato başkanlığından uzaklaştırıldı. 22/23 Temmuz 1952 gecesi yönetime el koyan Hür Subaylar'ın (ed-Dubbâtü'l-ahrâr) adım adım partilerin etkinlik alanlarını daraltma yoluna gitmesi, 10 Aralık 1952'de anayasayı yürürlükten kaldırması, 16 Aralık 1953'te bütün partileri feshedip 14 Nisan 1954'te, aralarında Heykel'in de bulunduğu eski politikacıları ileri gelenlerden alması üzerine onun da siyasî hayatı sona ermiş oldu. Bundan sonraki hayatını yazarlığını devam ettirerek geçirdi

ve *Ahbârü'l-yevm* adlı gazetede askerî idarenin politikasını üstü kapalı bir şekilde eleştiren çeşitli yazıları yayımlandı. Muhammed Heykel ağır bir hastalık sonunda 8 Aralık 1956 tarihinde Kahire'de vefat etti.

Düşünceleri. Heykel'in fikrî gelişimi Batıcılık, Firavunculuk ve İslâm'a yönelik dönemleri olarak üç safhada incelenebilir. Batıcılık döneminde Heykel, XX. yüzyılın başlarında Ahmed Lutfi es-Seyyid ve Kâsım Emîn gibi liberalist-reformist düşünürlerin çevresinde oluşan fikirlerden etkilenmiştir. Bu fikirler Mısır'ın bağımsızlığı ve geleceği üzerinde yoğunlaşıyordu. Mustafa Kâmil Paşa ve diğer milliyetçi düşünürler, Mısır'ın dışı karşı tam bağımsızlığını en önemli mesele olarak görürken Heykel'in de içinde bulunduğu *el-Cerîde* grubu, Mill ve Spencer gibi Batılı düşünürlerin tesiri altında kalarak toplumun fikrî bağımsızlığını kazanmasına daha fazla önem veriyor (Johansen, s. 9) ve İngilizler'in geri çekilmesinden ziyade onları geri çekilmeye zorlayacak sosyal reformların önemli olduğunu savunuyordu. Batı düşüncesine hayranlık duyan ve ondan etkilenen Heykel Batı'nın sömürgeci ve baskıcı politikasından nefret ediyor, ancak bu ikilem arasında toplumun meselelerini halletmek için çözüm yollarını yine Batılı düşünürlerin fikirlerinde arıyordu. Onun, insan fiillerini insanın içinde bulunduğu ortamın zaruri neticesi sayan ortamcı (milieux) anlayışın savunucusu Hippolyte A. Taine'nin tarih felsefesini hemen hemen aynen benimsediği söylenebilir (*a.g.e.*, s. 50). Heykel, toplumun her kesiminde radikal reformların gerçekleştirilmesinin zaruri olduğunu düşünürken aynı şeyi din için de öngörüyor ve bu konuda Muhammed Abdüh'un rolünü, Luther ve Calvin gibi aklı dinin ölçüsü kabul eden ve Avrupa'daki dinî reform hareketlerini başlatan kişilerle karşılaştırıyordu (Smith, *Islam and the Search*, s. 54). Ali Abdürrâzık'ın 1925 yılında *el-İslâm ve usûlü'l-hüküm* adlı kitabının yayımlanmasından sonra vuku bulan tartışmalarda Heykel Ali Abdürrâzık'ın tarafını tutarak Ezher ulemâsına cephe aldı. Bu sırada *es-Siyâse* gazetesini Reşid Rîzâ'nın çıkardığı *el-Menâr*'a karşı kullanıp bu dergiyi ve çevresindekileri fikir hürriyetini kısıtlamakla suçlamış, karşıtları da onu mühlidleri korumakla itham etmişlerdir (Johansen, s. 91 vd.).

Heykel, fikir hayatının belli bir döneminde Fir'avniyye denilen ve 1920'li yıllarda Ahmed Lutfi es-Seyyid, Abbas Mah-

mûd el-Akkâd, Tevfik el-Hakîm ve Tâhâ Hüseyin gibi düşünürler arasında yayılmaya başlayan, Firavunlar zamanındaki eski Mısır kültürüne sahip çıkma akımına da katılmıştır (*a.g.e.*, s. 112-118). Bu dönemde savunduğu fikirlere göre yeni ve eski Mısır arasında sıkı bir mânevî bağ mevcuttur. Ülkede o zamandan beri her ne kadar çeşitli dinler varlıklarını sürdürmüş ve farklı yönetim şekilleri görülmüşse de geçmişle olan bağ korunmuştur. O yıllardaki yazılarında Firavunlar döneminin kültür ve felsefesini yücelten Heykel bu mirasla karşılaşmanın kendisine geçmişiyle övünmesi, hâlihazır durumdan acı duyması ve gelecekte ümit beklemesi için yettiğini söyler (*Fi Evkâti'l-ferâğ*, s. 273). Yine o günlerde İslâmiyet'i Mısır'ı belli bir süre etkileyen herhangi bir din, Araplar'da da istilâci olarak görmüştür. Firavunlar döneminin Heykel ve çevresi tarafından millî kültür şeklinde algılanması ve İslâm kültürüne sahip çıkılmaması *el-Menâr* dergisinin çok ağır eleştirilerine yol açmıştır (*el-Menâr*, XXVII, 119-121, 623; XXIX, 115-117).

Mısır'ın kültürel kimliğinin hayranlık duyduğu Avrupa kültürü karşısında nasıl korunacağı hususunda da teoriler geliştiren Heykel, devamlı surette istikbale hâkim olacak bir insanlık kültüründen bahseder. Bu ise dinî görüşlerin, dinî ahlâkın ve geleneklerin etkisinde kalınmadan meydana gelecektir. Öyle ki Comte'un "insanlık dini"nin gelecekte insanlık kültürünün akidesini teşkil edebileceğini dahi söyler (Johansen, s. 121). Bu yeni evrensel kültürün dini ve kültürü Avrupa'nın geliştirdiği bilimlerle doğrulmuş olacaktır; zira bilim ve felsefe zamanın Avrupa'sında en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

Daha sonraları Heykel, modern müslüman gençlerin neden Batı'ya yöneldikleri hususuna şöyle bir açıklama getirmiştir: "Muhammed Abdüh gibi âlimlerin dinsizlik ve zındıklıkla itham edilmeleri, bilhassa münevver İslâm gençliği üzerinde en derin tesiri bırakmıştı. Çünkü bunlar akıl ve mantık hükümlerinin zındıklık telakki edildiğini, ictihadın dinsizlik, durgunluk ve gerginliğin iman sayıldığını görmüşler, bu yüzden ürkmüşler ve hakikati müslümanların kitaplarında bulamayacaklarına inandıklarından onu aramak için bütün varlıklarıyla Garp'a dönmüşlerdi. Elhâsıl bu gençler din ile ve Hz. Peygamber ile alâkalarını kesmişler, realiteye dayanan ilmin ve realist felsefenin dini mantık ve ilim çerçevesinin dışında görmesi, din meselelerine bağlı metafiziklik

safhaların ilim metoduyla alâkalı sayılmaması onların bu temayülünü kuvvetlendirmiş ve bunlar bu yoldan ayrılmaya karar vermişlerdi. Bu gençler, tahsil safhasından ayrılarak ameli hayat âleminde atıldıkları zaman da bu şekilde hareket ederek taassup ve durgunluk zihniyetine derin bir istihkarla bakmışlar ve Garp fikir âleminin verimlerinden en büyük zevki almaya devam etmişlerdi" (*Hazret-i Muhammed Mustafa*, s. 22).

Heykel ve onun gibi düşünen liberal aydınlar arasında, 1930'lu ve 40'lu yıllarda gelişen siyasî ve içtimâî hadiselerle de bağılı olarak İslâm'a ilginin arttığı görülür. Bu düşünürler, hayranlık duydukları Batı'daki sistemlerin içine düştüğü krizler sonucunda bir kimlik arayışına girip neticede İslâmiyet'i yeniden keşfettiler denilebilir. Bunların birçoğunun öncelikle İslâmiyet'in ilk dönemine ilgi göstermesi ve bir kısmının Hz. Muhammed'in hayatına dair kitaplar yazması üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Tâhâ Hüseyin 1933 yılında, Hz. Peygamber'in hayatından bölümler anlattığı *'Alâ hâmiş's-sîre* adlı kitabının I. cildini, Heykel 1935'te *Hayâtü Muhammed*, Tefvik el-Hakîm 1936'da *Muhammed* adlı eserlerini yayımladılar. Bu yazarların üçü de Fransa'da eğitim görmüş, ancak Heykel'in İslâmiyet'le ilgisi daha derin olduğu için tesirleri de daha çok olmuştur. Heykel hâtıratında, 1930'lu yılların başlarında Mısır'da hız kazanan misyonerlik faaliyetlerini anlatarak bu durumun kendisini nasıl tahrir ettiğini, *es-Siyâse* gazetesinde misyonerlere karşı ne gibi mücadeleler verdiğini ve Sıdkî Paşa hükümetinin bu faaliyet karşısında âciz kalmasına nasıl karşı çıktığını açıklamış, ayrıca başkanlığını Muhammed Mustafa el-Merâgî'nin yaptığı Misyonerlikle Mücadele Derneği'ne katıldığını belirterek Hz. Peygamber'e ait kitabını da onların bu zararlı faaliyetleri üzerine kaleme aldığını ifade etmiştir.

Muhammed Heykel'deki fikrî değişikliklerin 1920'li yılların sonlarında başladığı görülür. Haziran ve Temmuz 1928'de yazdığı yazılarda Kıptiler'in politikadaki etkinliklerinin artışına temas ederek bir dinî azınlığın çoğunluğa hükmedeceği endişesini dile getirir ve Vefd Partisi'nin fanatik Kıptiler'in bir araya geldiği bir "delegasyon" olduğunu söyler. Heykel, o sırada ölen Vefd lideri Sa'd Zağlûl için bir anıtmezar yaptırmak isteyen parti ileri gelenlerine karşı böyle bir şeyin Firavunvâri, dolayısıyla putperest bir karakter

taşıyacağını hatırlatır. Ayrıca derslerinde İslâm'a dil uzatan profesörlere hükümetin ses çıkarmamasından yakınır (Johansen, s. 124). Burada dikkat edilmesi gereken nokta, 1920'li yılların sonlarında Hizbû'l-ahrârî'd-düstûriyyîn'in muhalefette bulunması sebebiyle Heykel'in o günlerde söylediklerinin birer politik manevra olabileceğidir.

Heykel, fikrî dalgalanmaları sırasında 1932 yılında nihâi olarak İslâmiyet'i seçmiştir (*a.g.e.*, s. 147). Ancak onun İslâmiyet'e yönelişi tamamen Batı'dan vazgeçtiği anlamına gelmez; aksine hakikat arayışını yine Batı'nın ilim metodu dairesinde gerçekleştirmektedir (*Hazret-i Muhammed Mustafa*, s. 23). Batı'dan aldığı bu metot Heykel'in İslâmiyet'e bakış tarzını da belirlemiştir. İslâm dininin tamamen bir akıl dini olduğunu, akla uygun düşmeyen hususların inanca sonradan ilâve edilen hurafelerden ibaret bulunduğunu söyler. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in Kur'an dışında bir mucizesini de kabul etmez. Kur'an-ı Kerîm'de yer alan her şeyin ilmî metotlarla açıklanabileceğini savunur ve bu konuda zorlama yorumlara kadar gider (Johansen, s. 183). Heykel'e göre İslâmiyet'te Hıristiyanlık'ta görüldüğü gibi bir din-devlet çatışması yoktur. Halife de olsa herhangi bir müslüman, din namına hiç kimseye Allah'ın kitabında farz kılınandan başka bir şey yüklemek durumunda değildir; dinî bir emre karşı çıkanları dilerse affedeceğini de söyleyemez. Bütün müslümanlar sadece Allah'ın emrine itaat eder ve hepsi O'nun nazarında eşittir (*Hazret-i Muhammed Mustafa*, s. 460). Heykel "İslâm sosyalizmi"ni savunan fikirlere de öncülük etmiştir. Kur'an'da Batı'da olduğundan daha farklı bir sosyalistlik görüldüğünü, bunun da eşitlik ve kardeşliğe dayandığını ileri sürer (*a.g.e.*, s. 477-478).

Gazeteciliği. Muhammed Heykel gazeteciliğe, fikir hayatında da etkisinde kaldığı Mısır'ın ünlü politikacı ve gazetecilerinden Ahmed Lutfi es-Seyyid'in yanında *eL-Ceride*'de başlamış, daha sonra *es-Siyâse*'de devam etmiştir. Heykel'in, dönemin gazetecilik anlayışına damgasını vurduğu söylenebilir. Onun çıkardığı *es-Siyâsetü'l-üsbû'îyye* her türlü edebî eseri, eleştirileri, tarihî ve felsefî fikirleri halka götürerek bir nevi "halk üniversitesi" olmayı amaçlıyordu. Bu haftalık gazete eki, her ne kadar okuyucu kitlesini beklendiği şekilde genişletememişse de genç yazarların ve gazetecilerin yazdıklarını yayımlayabilmeleri ve kendilerini ye-

tiştirebilmeleri için bir platform oluşturmuştur. Bu gazeteci ve yazarlar arasında Hâfız Mahmûd, Zekî Abdülkâdir, Fetih Rıdvân ve Necib Mahfûz gibi tanınmış kişiler yer almaktadır (Smith, s. 181).

Politikacılığı. Gençliğinden itibaren siyasî çizgisi değişmeyen Heykel liberal, demokrat ve anayasa düzenine bağılı bir siyasetçi olarak tanımlanabilir. Hayatı boyunca Mısır'ın siyasî konumu birçok defa değişmiştir. Osmanlılar'a bağılı hidivlik döneminde doğmuş, İngiliz sömürge idaresinin baskısı altında yaşamış, anayasanın hazırlanmasına önemli katkılarda bulunmuş ve nihayet 1952 ihtilâlini bütün sonuçlarıyla idrak etmiş bir politikacıdır. Maarif bakanlığı sırasında eğitimde hem teşkilât hem tedrisat bakımından İslâmîleşme gidilmesi gerektiğini düşünüyordu. Onun bu konudaki faaliyetleri şu şekilde özetlenebilir: Avrupalı özel okulların Maarif Bakanlığı tarafından daha sıkı bir kontrol altına alınmasına çalışmak, öğretmen yetiştirmenin tek elden yapılması ve bu konuda Ezher'in imtiyazlarının kaldırılması için uğraşmak, askerlik dersini bütün okullarda zorunlu ders haline getirmek, İskenderiye Üniversitesi'nin kuruluşuna ön ayak olmak ve önemli mevkilerde bulunan Avrupalı memurları Mısırlı memurlarla değiştirerek danışman sıfatıyla ikinci plana düşürmek (*Mûzek-irât*, II, 78-113).

Edebiyatçılığı. Heykel'e göre edebiyat, amacı insanlara söz vasıtasıyla hayat ve varlıkta doğru ve güzelle ilgili bir mesaj vermek olan bir güzel sanat kolu, edebiyatçı da mesajı tebliğ eden kişidir. İnsanı doğrunun ve güzelin bilgisine (irfan) ulaştırmanın yanı sıra ise ilim ve felsefedir. Edebiyatçı bu ikisine ne kadar vâkıfısa mesajını o ölçüde verebilir. Bundan dolayı iyi bir edebiyatçı olmak isteyen kişinin kendi dilindeki edebiyatı bilmesi, gücü yettiği kadar da asrının ilimlerini, felsefesini ve çeşitli dillerdeki edebiyatları tanımaya gerekmektedir (*Şevretü'l-edebe*, s. 25-27).

Hayatının çeşitli safhalarında sahip olduğu değişik görüşler Heykel'in edebiyata bakış tarzına da yansımıştır. 1920'li yıllarda yazdığı edebî yazılarında Firavniyye akımının etkisinde kalarak Mısır'ı Arap âleminde ayırır ve millî bir edebiyatın oluşturulması gerektiğini savunur. Ona göre ortak bir edebiyat için din ve dil birliği yeterli değildir; çevre faktörü bunlardan daha önemlidir. Binlerce yıldan beri aynı coğrafyada yaşayan ve aynı kanı taşıyan Mısırlılar için eski-yeni ayrımı yapılamaz; dolayısıyla da Firavunlar

zamanından kalan miras reddedilemez (a.g.e., s. 121 vd.). Heykel pek çok Mısırlı şair ve yazarı, kendilerini saran muhteşem manzaraya hiç iltifat etmeyip güzellikle ilgili fikirleri doğrudan hayatta değil kitaplarda aramakla yani kendi hissettikleri güzellikler yerine başkalarının güzel olarak tanımladıkları şeyleri işlemekle suçlar. Halbuki tabiattaki varlıklar sürekli değiştiğinden duyguların tezahür şekli de farklıdır (a.g.e., s. 112-113; Er, XXXVII [1995], s. 612). Ona göre tarihçiler kadar yazar ve şairler de Mısır'ın Firavunlar döneminden beri tarihte oynadığı rolü konu edinmelidirler. Bu tür eserler, yazının millileştirilmesini sağlayacağı gibi okuyucular üzerinde de vatan sevgisini arttırıcı bir etkide bulunacaktır (a.g.e., XXXVII [1995], s. 613).

Heykel, teorisini oluşturmaya çalıştığı millî edebiyat fikrini uygulamaya da koymuştur. *Fî Evkâti'l-ferâğ* adlı kitabında yer alan "Ebîs" ve "Semiramis" başlıklı hikâyeleriyle *Şevretü'l-edeb* içinde yer alan "İzîs", "Râiyetü", "Hâtûr" ve "Afrodit" gibi hikâyelerinde malzeme olarak firavunların hayatını ve onların tanrılarını seçmiştir. Kendi döneminin Mısır hayatını konu edinen "Hükümü'l-hevâ" ve "eş-Şeyh Hasen" adlı hikâyelerini de yine *Şevretü'l-edeb* içinde neşretmiştir. Edebiyatın millileştirilmesi konusunda ise Taine ve Ferdinand Brunetiere'in ırk ve çevrenin edebiyat için önemi konusundaki teorilerinden etkilenmiştir (Brugmann, s. 250).

Muhammed Heykel, Mısır'da yaşanan dil alanındaki değişiklikleri açıklarken bu noktada Urâbî Paşa isyanına (1881) dönüm noktası gözüyle bakar. Çünkü o zaman körüklenen millî duygular edebiyat alanına da sıçramış ve bu ayaklanmadan sonra eski Arap edebiyatının kalıplaşmış üslûbundan kurtulma ve topluma dil yönünden uyum sağlayan bir edebiyat oluşturma hareketi başlamıştır. Heykel, konuşma diliyle yazı dili arasındaki farklılığı giderme çalışmalarını Urâbî ayaklanmasının bir devamı niteliğinde görür. Ona göre yazı dilinin halk tarafından anlaşılır hale getirilebilmesi için iki yönlü bir çalışma yapılması, bir taraftan Arapça konuşan bütün insanlara hitap eden yazı dili halkın anlayacağı seviyeye yaklaştırılırken bir taraftan da halkın eğitim yoluyla Kur'an dilini iyi bir şekilde anlayacak düzeye çıkarılması gerekmektedir (*Şevretü'l-edeb*, s. 7-8, 97-98; Er, XXXVII [1995], s. 621). Öte yandan Arap gramerinde de birtakım problemler mevcuttur. Arapça'nın

Kabul görmesi için önce i'rabin kaldırılarak dilin kolaylaştırılması gerektiğini düşünür. Dil konusundaki başka bir husus da Arapça'ya giren yabancı kelimeler meselesidir. Heykel bu konuda, birçok dilciden farklı olarak sıkça kullanılan yabancı terimlerin Arapça karşılıklarının bulunması yerine bunların aynen benimsenmesinden yanadır. Heykel edebî bir eserdeki dili elbiseye benzetir. Gösterişli, süslü elbiseler çok eskilerde kalmıştır. Edebî eserin dili de artık gösterişten uzak, sade ve anlamı okuyucuya en kısa şekilde ulaştırabilecek bir biçimde olmalıdır; çünkü ifade edilen şeylerde lafız değil anlam önemlidir (*Şevretü'l-edeb*, s. 33-35; Er, XXXVII [1995], s. 622-623).

Heykel edebiyatla uğraşırken özellikle hikâye ve romancılığın meseleleriyle yakından ilgilenmiştir. Ona göre edebiyatın bu kolu Mısır'da çok zayıf kalmıştır ve bunun sebepleri şunlardır: a) Okur yazar oranı düşük olan ülkede konuşma ve yazı dillerinin arasındaki büyük farklılıktan dolayı edebiyatın bu kolu geniş halk kitleleri tarafından tanınamamış, bunun sonucunda yazarlar da yeteri kadar teşvik ve takdir edilememiştir. b) Zenginler, özellikle de zengin kadınlar destek olmamışlardır. Heykel bu hususta, XVII ve XVIII. yüzyıllarda kadınların Fransız edebiyatının yükselmesinde oynadıkları rolü ve yine kadınların eski Arap edebiyatını himayeleri altına almış olmalarını örnek göstermektedir. c) Mısır'ın önde gelen edebiyatçıları sürekli biçimde rakipleri ve kendilerinden daha aşağı seviyede olanlar tarafından küçük düşürülmektedirler. d) İnsanların siyasî ve iktisadî meselelerle gereğinden fazla meşgul edilmeleri neticesinde yazarlar da edebiyattan çok siyasete yönelmektedirler (*Şevretü'l-edeb*, s. 79-96; *es-Siyâsetü'l-üsbû'îyye* [22 Şubat 1930], s. 3-4; [1 Mart 1930], s. 10; [8 Mart 1930], s. 3-4; Gibb, s. 295-296).

Muhammed Heykel'in, çeşitli dergilerde yayımladığıktan sonra bazı kitaplarına aldığı kısa hikâyelerinden başka iki de romanı vardır. Bunlardan, Fransa'da eğitim görmekte iken yazıp Mısır'a döndükten sonra bastırıldığı *Zeyneb*, o güne kadar Arap edebiyatında kullanılan makâme (secili hikâye) formunun dışına çıktığı için eleştirmenler tarafından modern Arap edebiyatı geleneğinin ilk örneği olarak kabul edilmektedir (Gibb, s. 292). İkinci romanı olan *Hâkezâ huliqatı* ise hayatının sonlarına doğru yazmıştır.

Eserleri. 1. *La dette publique égyptienne* (Paris 1912). Doktora tezidir. 2.

Zeyneb: menâzır ve ahlâku rîfiyye (Kahire 1914). Heykel'in bu ilk romanı, hem şekil hem de muhteva açısından Mısır'da Batı tarzında yazılmış ilk romandır. Eser birçok defa basılmış, İngilizce'ye çevrilmiş (London 1989) ve iki defa da filme alınmıştır (Johansen, s. 1). 3. *Jan Jak Ruso hayâtühû ve kütübühû* (I-II, Kahire 1921-1923). 4. *Fî Evkâti'l-ferâğ* (Kahire 1925). Çeşitli gazetelerde yayımladığı yazıları arasından seçtiği makalelerden oluşmaktadır. 5. *ʿAşeretü eyyâm fi's-Sûdân* (Kahire 1927). Basın mensubu olarak Nil üzerindeki bir barajın açılışı için gittiği Sudan'ı anlatan bir kitaptır. 6. *Terâcimü Mısrîyye ve Ğarbiyye* (Kahire 1929). Çoğu *es-Siyâsetü'l-üsbû'îyye*'de yayımlanan makalelerinden meydana gelen bu eser Mısırlı ve Batılı bazı politikacı, mütefekkir ve edebiyatçının biyografilerini ihtiva etmektedir. 7. *es-Siyâsetü'l-Mısrîyye ve'l-inkılâbü'd-düstûri* (Kahire 1349). Muhammed Abdullah İnân ve İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî ile beraber hazırladıkları bu kitapta Mısır'ın güncel siyasî meseleleri ele alınmıştır. 8. *Veledî* (Kahire 1931). Bu eserinde, oğlunun Aralık 1925'te ölümünden sonra 1926, 1927 ve 1928 yıllarında eşyile birlikte başlıca Avrupa şehirlerine yaptığı seyahatlerde edindiği intibaları anlatmıştır. Müellif, bu yolculuklar sırasında İstanbul'a geldiğinde Osmanlı sultanlarının oturduğu Yıldız Sarayı binalarının kumar oynanan kulüp, otel ve lokanta haline getirildiğini görünce çok üzüldüğünü ifade eder. 9. *Şevretü'l-edeb* (Kahire 1933). Heykel'in bu eseri, çeşitli gazete ve dergilerde yayımladığı edebiyatla ilgili bazı makalelerinin yeniden gözden geçirilmiş şekillerini ve bazı hikâyelerini ihtiva eder. 10. *Hayâtü Muhammed* (Kahire 1935). Doğu'da ve Batı'da büyük yankılar uyandıran eser, birçok dile çevrilererek (Türkçe'si: *Hazret-i Muhammed Mustafa* [trc. Ömer Rıza Doğrul], İstanbul 1945; İngilizce'si: *The Life of Muhammad* [trc. İsmâil Râcî Fârûkî], London 1983) çeşitli araştırmalara konu olmuştur. 11. *Fî Menzîli'l-vahy* (Kahire 1937). Heykel bu kitabında hem kendi hac intibalarını anlatmış, hem de o dönemin Suudî Arabistan'ı hakkında bilgi vermiştir. 12. *eş-Şiddîk Ebû Bekr* (Kahire 1942). 13. *el-Fârûk ʿÖmer* (I-II, Kahire 1944-1945). 14. *Müzekkîrât fi's-siyâseti'l-Mısrîyye*. Üç cilt olan eserin ilk iki cildini Heykel yayımlamış (Kahire 1951-1953), III. cildi ise oğlu Ahmed Heykel tarafından neşredilmiştir (Kahire 1977-1978). Müellif bu hacimli kitabında, kendi başından geçen

HEYKEL, Muhammed Hüseyin

siyasî olayları ve bunun yanında I. Dünya Savaşı öncesinden başlayarak Mısır'ın genel siyasî hayatını anlatmıştır. **15. Hâke-zâ huliqat** (Kahire 1955). Heykel'in ikinci ve son romanıdır. **16. el-İmbaratüriyyetü'l-İslâmiyye** (Kahire 1961). **17. eş-Şarku'l-cedid** (Kahire 1963). **18. 'Osmân b. 'Affân beyne'l-hilâfe ve'l-mülk** (Kahire 1964). **19. el-İmân ve'l-ma'rife ve'l-felsefe** (Kahire 1964). **20. Kışaş Mışriyye** (Kahire 1969) (son beş eseri Heykel'in ölümünden sonra oğlu Ahmed Heykel yayımlamıştır).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Hüseyin Heykel, *Fi Evkâti'l-ferrâğ*, Kahire 1925, s. 273; a.mlf., *Müzekkirât fi's-siyâseti'l-Mışriyye*, Kahire 1951-53, II, 78-113, 216-217; a.mlf., *Hazret-i Muhammed Mustafa* (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1948, s. 14-57, 460, 477-478; a.mlf., *Şecretü'l-edeb*, Kahire, ts., s. 7-8, 25-27, 33-35, 79-98, 112-113, 121 vd.; *ed-Duktür Muhammed Hüseyin Heykel, Ahmed Lutfi es-Seyyid*, Kahire 1958; Şevki Dayf, *el-Edebü'l-Arabiyyü'l-mu'âşir fi Mışır*, Kahire 1961, s. 270-277; B. Johansen, *Muhammad Husain Haykal. Europa und der Orient im Weltbild eines ägyptischen Liberalen*, Beirut 1967; Tâhâ Umrân Vâdi, *ed-Duktür Muhammed Hüseyin Heykel: hayâtühü ve türâşühü'l-edebî*, Kahire 1973; Enver el-Cündî, *A'lâmü'l-karni'r-râbi'* "aşer el-hicri", Kahire 1981, I, 131-137; Hamilton A. R. Gibb, "The Egyptian Novel", *Studies on the Civilization of Islam* (ed. S. J. Shaw – W. R. Polk), Princeton 1982, s. 286-319; C. D. Smith, *Islam and the Search for Social Order in Modern Egypt*, New York 1983, s. 54, 181; a.mlf., "Hakadhâ Khuliqat: The Triumph of the Irrational in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal", *Edebiyât*, I/2, Philadelphia 1976, s. 177-197; a.mlf., "Love Passion and Class in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal", *JAOS*, XCIX/2 (1979), s. 249-261; Mehdî Allâm, *el-Mecma'iyün fi hamsine 'âmen*, Kahire 1986, s. 269-270; I. Gershoni – J. P. Jankowski, *Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, New York-Oxford 1986; Seyyid Ahmed el-Mahzençî, *Naşra tahlîliyye fi kitâbat Dr. Muhammed Hüseyin Heykel*, Kahire 1987; Hüseyin Fezvî en-Neccâr, *ed-Duktür Heykel ve târihu cil 1888-1956*, Kahire 1988; Ahmed Zelet, *ed-Duktür Muhammed Hüseyin Heykel beyne'l-hadâreteyni'l-İslâmiyye ve'l-Ğarbiyye*, Kahire 1988; *el-Menâr*, XXVII, Kahire 1344-45, s. 119-121; XXIX (1346-47), s. 115-117; *es-Siyâsetü'l-üşbü'yye*, Kahire 22 Şubat 1930, s. 3-4; 1 Mart 1930, s. 10; 8 Mart 1930, s. 3-4; Tâhâ Hüseyin, "el-Merhûm ed-duktür Muhammed Hüseyin Heykel", *MMLA*, XII (1961), s. 287-293; I. Gershoni, "Imagining the East: Muḥammad Ḥusayn Haykal's Changing Representations of East-West Relations 1928-1933", *AAS*, XXV/3 (1991), s. 209-251; Ch. Wial, "Muḥammad Ḥusayn Haykal", *EJ²* (Ing.), VII, 441-442; J. Brugmann, *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt*, Leiden 1984, s. 250; Rahmî Er, "Muhammed Husayn Heykel ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", *DTCFD*, XXXVII (1995), s. 599-623.

HİLAL GÖRGÜN

HEYSAMİYYE

(الهيسمية)

Kerrâmiyye âlimlerinden
Ebû Abdullah Muhammed
b. Heysam'ın
(V./XI. yüzyıl)
görüşlerini benimseyenlere
verilen ad
(bk. KERRÂMİYYE).

HEYSEM b. ADÎ

(الهيثم بن عدى)

Ebû Abdîrahmân el-Heysem
b. Adî b. Abdîrahmân
et-Taî el-Buhtürî el-Kûfî
(ö. 207/822)

Ahbâr ve ensâb âlimi.

Muhtemelen 114 (732) yılında Kûfe'de doğdu. Ailesinin memleketine nisbetle Menbicî, doğum yerine nisbetle de Kûfî diye anılır. Kûfe'de yetişen Heysem bir süre Mekke ve Mısır'da bulundu. Asıl şöretini kazandığı Bağdat'a Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilâfeti döneminde (754-775) gitmiş olmalıdır (Leder, *Das Korpus*, s. 294). Çeşitli rivayetlerden Halife Mehdî'nin (775-785) yakın çevresinde bulunduğu, Halife Hâdî-İlelhak ve veliaht Hârûnürreşid ile de ilişkilerinin devam ettiği anlaşılmaktadır. 183 (799) yılında hapiste vefat eden İmam Mûsâ el-Kâzım'ın bir suikast sonucu öldürülüp öldürülmediğinin tesbiti için cesedini inceleyen kişiler arasında bulunması, muhtemelen Abbâsî sarayı ile olan bu yakın ilişkisinden kaynaklanıyordu.

Nesep ilmine vâkıf olan Heysem, kendisinin Araplar'ca asil kabul edilen Tay kabilesine mensup olduğunu iddia etmiş, bu sayede Benî Hâris kabilesinden bir hanımla evlenmiştir. Ancak özellikle meşhur şair ve mizah ustası Ebû Nuvâs ile girdiği tartışmalardan sonra iddiasının uydurma olduğu bakımdan hanımına denk olmadığı söylenmiş, rivayetlerinde yer alan ve Benî Abbas'ı, özellikle de Abbas b. Abdülmuttalib'i yerme şeklinde anlaşılabilir bazı unsurları da öne sürerek hanımından ayrılması ve hapsedilmesi için uğraşmışlardır (a.g.e., s. 302-308). Bundan dolayı Hârûnürreşid döneminde itibarını kaybeden ve muhtemelen 184 (800) yılında hapse atılan Heysem (a.g.e., s. 298) Emîn'in hilâfetine kadar (809) hapiste kaldı. Şiirler'le ilişkilerinin bulunması ve hilâfetle ilgili görüşlerinin Hâriciler'in gö-

rüşlerine yakın olmasının da hapsedilmesinde rol oynadığı tahmin edilmektedir. Heysem 1 Muharrem 207'de (27 Mayıs 822) Vâstı yakınlarındaki Femüssil'h'ta vefat etti (Sem'ânî, II, 96). Ölüm tarihinin 206 (821-22) veya 209 (824-25) olduğu da rivayet edilmektedir.

Heysem b. Adî Araplar'ın ahbârını, me-nâkıbını, mesâlib (kusurlar, ayıplar) ve me-âsirini (iyilikler), ensâbını, ilimlerini, şiir ve sözlerini nakleden meşhur bir râvidir. Rivayetlerinin büyük bir kısmını Abbâsî halifelerinden Ebû Ca'fer el-Mansûr, Mehdî-Billâh, Hâdî-İlelhak ve Hârûnürreşid'in huzurunda kurulan ilim meclislerinde elde eden Heysem'in nakilde bulunduğu âlimler arasında Ebû'l-Cerrâh Abdullah b. Ayyâş b. Abdullah el-Hemedânî el-Kûfî, Hişâm b. Urve, Mücâlid b. Saîd, Muhammed b. İshak, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Leylâ, Saîd b. Ebû Arûbe, Hammâd er-Râviye, Şu'be b. Haccâc, Avâne b. Hakem vardır. Kendisinden de Ebû Hassân Hasan b. Osman ez-Ziyâdî, A'lâ b. Mûsâ, İbn Sa'd, Kâsım b. Saîd b. Müseyyeb, Ali b. Amr el-Ensârî ve Ahmed b. Ubeyd en-Nâsîh rivayette bulunmuşlardır.

İbnü'n-Nedîm, Câhiliye devrinde ve İslâmî dönemde Leylâ ve Mecnûn gibi aşk hikâyelerini derleyenlerden bahsederken İbn De'b, Şarkî b. Kutâmî ve Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'nin yanında Heysem b. Adî'nin de adını zikretmektedir. Ya'kûbî, Belâzürî, İbn Kuteybe, Taberî ve Mes'ûdî gibi tarihçilerle Vekî' b. Halef, İbn Abdürabbih ve ünlü Mu'tezile kelâmcısı Câhiz onun eserlerinden nakillerde bulunmuşlardır. Heysem'in, fıkıh ve hadis âlimlerine dair yazdığı kaydedilen tabakat kitabının hadisçiler tarafından ağır şekilde tenkit edildiği ve hadiste zayıflık ve yalancılıkla suçlandığı belirtilmektedir.

Heysem'e nisbet edilen ve onun ders halkalarında anlattığı hikâye ve kıssalarla ilgili olarak tutulan notlardan meydana geldiği sanılan altmışa yakın eserin hiçbirisi her ne kadar tam olarak günümüze ulaşmamışsa da bunlardan bir kısmı muahhar müellifler tarafından eserlerinde kaynak olarak kullanılmış ve böylece kısmen nakledilmiştir. Meselâ Muhammed b. Ahmed el-Endelûsî el-Mâlikî, Hâtîb el-Bağdâdî'nin Dimaşk'a getirdiği kitaplar arasında Heysem'in *ed-Devle, eş-Tabakât, et-Târîh* ve *Kitâbü Luğati'l-Ğur'an* adlı eserlerini zikretmektedir. Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî ile Kâtib Çelebi de onun *Tabakâtü'l-fukahâ' ve'l-muḥaddişin* adlı bir eserini